

§ 1. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОРТАЛ

СПОСТЕРЕЖЕННЯ

1. Прочитайте речення й виконайте завдання.

Півень такий у дворі ходив. Галаган, куряча порода, цибатий та шия гола (О. Донченко).

- Значення яких слів ви не знаєте?
- Де можна знайти інформацію про них?
- За яким словником можна з'ясувати значення слів *галаган* і *цибатий* — орфографічним, тлумачним чи орфоепічним?

Лексикографія (грецьк. *lexicos* — словник і *grapho* — пишу) — розділ мовознавства, пов'язаний зі створенням словників.

Словники бувають двох типів: енциклопедичні та лінгвістичні.

Енциклопедичні словники подають стислу характеристику предметів, явищ, історичних подій, видатних діячів культури, науковців, різних понять, що позначаються словами. До реєстру енциклопедичних словників здебільшого входять іменники й іменникові словосполучення, причому їхніх мовних ознак (закінчення родового відмінка, рід, сполучуваність з іншими словами та ін.) тут немає. З-поміж енциклопедичних словників виокремлюють загальні (у них подано найширшу інформацію) і спеціальні (медична, сільськогосподарська, музична енциклопедії та ін.). Найновішими загальними є «Енциклопедія сучасної України», що з'явилася в мережі Інтернет 2014 р. (esu.com.ua), а також українська Вікіпедія (uk.wikipedia.org).

Лінгвістичні словники по-різному пояснюють слово: з погляду лексичного значення, написання, вимови, походження та ін. Вони бувають одномовні, двомовні й багатомовні. Вершиною словникарства є **тлумачні словники**, за допомогою яких з'ясовують лексичне значення слів. Одним із найповніших є «Словник української мови» (1970–1980), який містить близько 135 тис. слів. Щоправда, ця ґрунтовна праця вже певною мірою застаріла; крім того, на ній позначилася так звана «сталінська теорія зближення української й російської мов» (до цього словника потрапили штучно введені російські слова, яких доти в українській мові не було). Однак цей словник своєї актуальності не втратив і донині (sum.in.ua). У 2001 р. вийшов друком «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (за ред. В. Т. Бусела), у реєстрі якого 250 тис. слів.

Навіть словники не містять усіх слів, оскільки не встигають за змінами в мові, що останнім часом пришвидшилися з огляду на розвиток інформаційного суспільства. Навряд чи можна знайти в найсучасніших словниках такі нові слова, як *гуглiti*, *блютуз*, *Ютуб* (*Ютуб*) та ін., хоча ви знаєте їх змалку. Пришвидшують пошук потрібної інформації й процес входження нових слів до словників різні інтернет-ресурси: «Словопедія» (slovopedia.org.ua), «Український лінгвістичний портал» (lcorp.ulif.org.ua) та ін.

Пошук у словниках здійснюють за алфавітом.

А а	Б б	В в	Г г	Ґ ґ	Д д	Е е
Є є	Ж ж	З з	И и	I i	Ї і	Й й
К к	Л л	М м	Н н	O o	П п	Р р
С с	Т т	У у	Ф ф	X x	Ц ц	Ч ч
Ш ш	Щ щ	Ь ъ	Ю ю	Я я		

2. Прочитайте речення й виконайте завдання.

1. Димитъ сивим маревом степ, і стали на овиді хмари, неначе церковні високі бані, аж хочеться на них помолитися. 2. А потім на баню сідає райська птиця, і, тільки придивившися пильно, пробудившись від сну-замрії, Сироватка бачить, що то не райська птиця, а хохітва дрібно тріпоче крильцями, застигла в повітрі (Ю. Мушкетик). 3. Спочатку зазолотилося верхів'я дерев, а далі й окремі промінчики сонця продерлися крізь лісові нетрі, вихопили з мряки невелику галечину, де паслося п'ятеро стриножених коней, а біля згаслого багаття лежало четверо чоловіків, закутаних з головою в повстяні коци (Ю. Винничук). 4. Самотній чабан з далекого берега, схилившись на гирлигу, дивився, як шалапутна ота дівчина море перебродить. 5. Тоня не може пробачити собі, що так мучила Віталіка різними витівками, комизливістю, вдачею дженджуристою (О. Гончар).

A. Випишіть слова, значення яких ви не знаєте.

B. З'ясуйте значення цих слів за словником.

Академічний тлумачний словник української мови

3. Прочитайте фрагмент словника й знайдіть у ньому три помилки.

П

пáльма, -и, ж. р.
пальто, незм., с. р.
перéтин, -у, ч. р.
периферíя, -ї, ж. р.

перипетíя, -ї, ж. р.
перукáр, -а, ч. р.
пта́ство, -а, с. р., збірн., тільки одн.
пúстоші, -ів, тільки мн.

4. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Ніщо не оригінальне

Письменник Джонатан Літем колись сказав, що люди, які називають щось оригінальним, у дев'яти випадках із десяти просто не знають *покликання* чи *першоджерела*.

Хороший митець розуміє, що нічого не приходить нізвідки. Усю творчу роботу побудовано на тому, що було раніше. Ніщо не є повністю самобутнім.

Це є і в Біблії: «Немає нічого нового під сонцем» (Екклезіаст, 1:9) (К. Остін).

A. Значення яких виділених слів можна з'ясувати за лінгвістичним словником, а яких — за енциклопедичним? Обґрунтуйте свою думку.

B. Усно перекажіть текст.

Галаґан, -а, ч. Головатий півень з голою шиєю.
Цибатий, -а, -е, розм. З довгими тонкими ногами.

5. Виконайте тестові завдання¹.

1. За алфавітом записано всі слова в рядку
  - A азбука, акваріум, амфора, амфітеатр
  - B билинка, бінокль, бежевий, безмежжя
  - C гава, генетика, гість, горизонтальний
  - D дальній, дисгармонія, диск, дисковий
2. За алфавітом записано всі слова в рядку
  - A енергія, енергетика, естетичний, Естонія
  - B жалість, жалити, життєлюбний, жінка
  - C заступ, засув, засуджувати, засудити
  - D Іванка, іволга, імпресіонізм, імперія
3. За алфавітом записано всі слова в рядку
  - A Киричук, кирпатий, кінофестиваль, кіноцентр
  - B лементувати, лимонний, лісгосп, лікарський
  - C мелітопольський, метро, ментол, Мінськ
  - D нюанс, нюнькатися, Нюрнберг, Нью-Йорк
4. За алфавітом записано всі слова в рядку
  - A обережно, оберіг, обер-майстер, оберт
  - B Пилипенко, піцерія, Піфагор, пічниковий
  - C реєстр, реєстрація, реєстратура, реєстратор
  - D сюди-туди, сюжетний, сюрчання, сюрреалізм
5. Приклад із лінгвістичного словника подано в рядку
  - A **ФОРЗАЦ**, -а, ч., спец. Подвійний аркуш паперу, що з'єднує книжку з внутрішньою частиною обкладинки, а також слугує для оформлення книжки. У цій книжці заслуговує похвали... майстерно виконаний форзац із золотим лінійним рослинним орнаментом на зеленому фоні (Українська графіка, 1957, 119).
  - B **ГІПНОЗ** (латин. *hypnosis* – сон) – особливий, близький до сну стан свідомості людини, який характеризується звуженням її обсягу й різким фокусуванням на змісті навіювання. У стані Г. у людини можуть спонтанно виникати фізіологічні та психічні реакції, не властиві їй при звичайному стані свідомості: ілюзії, забування або згадування тих чи інших фактів, підвищення концентрації уваги, зміна настрою (Д. В. Штриголь).
  - C **ЛЬОНÁРСТВО** – галузь рослинництва, що займається вирощуванням льону з метою отримання волокна та насіння. Виокремлюють 2 осн. напрями в Л.: виготовлення прядин та олій льону. Зі стебел прядин льону отримують цінне техволокно, яке широко використовують у текстильн., автомобільн., авіац., гумовій, взуттєвій та ін. галузях пром-сті (І. О. Маринченко).
  - D **АКАПÉЛА** (італ. *a capella* – букв. у стилі капели; як співають у каплиці) – хороший або ансамблевий спів без інструментального супроводу. Витоки співу А. сяга-

¹ На сторінках цього підручника не можна робити позначки чи записи, оскільки він розрахований на кілька поколінь десятикласників. Відповіді треба записувати в зошиті, напр.: 1 А, 2 В, 3 Г, 4 Б.

ють античності. Від доби Середньовіччя до сьогодення спів А. — найпотужніший жанр. пласт світ. хор. музики. У мистецтві України підвалини співу А. закладені, з одного боку, у нар. гуртовому співі, з ін. — у християн. культовій музиці від часу прийняття християнства в Україні-Русі (О. О. Різник).

6. Приклад з енциклопедичного словника подано в рядку

- А НАСТ**, -у, ч. Обледеніла кірка на поверхні снігу. *Сніг тільки-но почав танути, але надвечір брався знову скляним настом і сліпуче блищав під місяцем і під зорями* (З. Тулуб, Людові, I, 1957, 356).
- Б КАДИТИ (КУРИТИ, ПАЛІТИ) ФІМІАМ** — занадто вихваляти когось, лестити комусь. *Раби її підніжки всякої влади палять фіміам навіть земським начальникам* (М. Коцюбинський, III, 1956, 154).
- В МІГРЕНЬ** (фр. *migraine*), син. **гемікрания** (грецьк. *hemi* — половина та *kranion* — череп) — фізіологічний розлад, що характеризується нападами головного болю частіше в одній половині голови. Біль при М. має пульсуючий характер і нерідко супроводжується нудотою, блюванням, непереносимістю яскравого світла, голосних звуків (фото- та фонофобія), а також сонливістю й млявістю після нападу (Н. В. Бездітко).
- Г АБРИКОС**, -а, ч. Те саме, що **абрикоса**. *Абрикос — досить цінна кісточкова порода. Вона посухостійка, дуже вимоглива до тепла* (Садівництво і ягідництво, 1957, 22).

6. Прочитайте поради зі створення словникової статті й виконайте завдання.

Щоб зорієнтуватися, як тлумачити слово, треба визначити, до якої частини мови воно належить.

ІМЕННИК

1) *родове поняття + підрядна частина*, що розкриває прикметні особливості предмета чи явища

Слово	Родове поняття	Прикметні особливості (підрядна частина)
крісло	різновид стільця	що має бильця та зручну спинку
тюльпан	...	...

2) *вказівний займенник + підрядна частина*, що розкриває прикметні особливості предмета чи явища

Слово	Вказівний займенник	Прикметні особливості (підрядна частина)
спогад	те	що збереглося в пам'яті
залишок	...	...

3) (*діє*)**прикметник + іменник** (родове поняття)

Слово	Дієприкметник (прикметник)	Іменник (родове поняття)
суперечка	словесне	змагання
кузен	...	...

4) синонім або конструкція «те саме, що [синонім]»

Слово	Синонім або конструкція «те саме, що [синонім]»
лінгвістика	мовознавство
канапа	те саме, що диван
небокрай	...

ПРИКМЕТНИК

1) займенник **який** + прикметні ознаки

Слово	Займенник який	Прикметні ознаки
водяний	який	містить забагато води
холодний	...	...

2) прикметник-синонім

Слово	Прикметник-синонім
гуманний	людяний
ароматний	...

ДІЕСЛОВО

1) дієслово + прикметні особливості дії

Слово	Дієслово	Прикметні особливості дії
ловити	хапати (що-небудь)	на льоту
писати	...	...

2) дієслово-синонім або конструкція «те саме, що [синонім]»

Слово	Синонім або конструкція «те саме, що [синонім]»
галасувати	кричати
їсти	те саме, що харчуватися
шанувати	...

- A. За поданими в таблицях зразками розкрийте лексичне значення нерозтлумачених слів (усно).
- B. Створіть словникові статті до таких неологізмів: акаунт, гуглiti, лайкати, спам, фоловер.
- C. Поміркуйте, чому в соціальних мережах прижилось запозичене слово лайк, а не власне український відповідник уподобайка.

ДО РЕЧІ...

«Лексис...» Лаврентія Зизанія — перший друкований церковнослов'янсько-український словник, що вийшов друком у Вільні 1596 р. Цей словник відіграв важливу роль у подальшому розвитку всього східнослов'янського словникарства.

1627 р. був надрукований словник «Лексикон словенороський». Упорядкував його Памво Беринда. Словник налічує майже 7 тис. слів, серед яких переважають загальні та власні назви церковнослов'янської мови того часу, з тлумаченням і перекладом їх українською літературною мовою початку XVII ст.

КУЛЬТУРА СЛОВА

A. Запам'ятайте, як правильно наголошувати слова.

Довідник, проміжок, цінник, тому́, кілометр.

B. Запам'ятайте правильний варіант слововживання.

НЕПРАВИЛЬНО
сто років тому назад
у словнику біля ста тисяч слів
у випадку необхідності
бачити власними очима
узяти себе в руки

ПРАВИЛЬНО
сто років тому́
у словнику близько ста тисяч слів
у разі потреби, за потреби
бачити на власні очі
опанувати себе, отяmitися

7. Прочитайте текст і виконайте завдання.

Українська Вікіпедія

Вікіпедія (англ. *Wikipedia* [ˌwɪkɪˈpi:dɪə]) — загальнодоступна вільна багатомовна онлайн-енциклопедія.

Будь-хто, у кого є доступ до читання Вікіпедії, може редактувати практично всі її статті. Вікіпедія — шостий за популярністю сайт у світі.

Українська Вікіпедія — українськомовний розділ Вікіпедії — багатомовного інтернет-проекту зі створення вікі-енциклопедії, яку може редактувати кожний охочий користувач Інтернету. На цей час кількість статей української Вікіпедії становить 761 662 — за показником вона перебуває на шістнадцятому місці серед усіх мовних розділів, на одинадцятому місці серед європейських вікіпедій та на третьому місці серед вікіпедій слов'янськими мовами. Українська Вікіпедія станом на 22 січня 2018 р. має 387 365 зареєстрованих користувачів, 40 адміністраторів.

Перші зафіковані спроби створення статті в українській Вікіпедії датують 26 січня 2004 р. Перша стаття («Атом») створена 30 січня 2004 р. користувачем 61.125.212.32 (пізніше зареєстрований як Yuri Koval) з Японії.

A. Знайдіть у тексті слова, яких в українській мові ще 20–30 років тому не було. Складіть короткий тлумачний словник, увівши ці слова до його реєстру.

ВІКІПЕДІЯ
Вільна енциклопедія

Б. Створіть статтю у Вікіпедії (уявну — у зошиті) про урочище, ставок, вулицю, парк і под. або про ваш навчальний заклад. Використайте за приклад матеріал статті Вікіпедії про озеро Тельбин або Український гуманітарний ліцей, що в Києві.

§ 2. ТИПИ СЛОВНИКІВ

СПОСТЕРЕЖЕННЯ

1. Прочитайте SMS-повідомлення й виконайте завдання.

Дорогий Віталі.. ! Трохи запізнююся. 😞 Чекай на мене біля сестриного будинку... Цьом! 😊

A. Які мають бути закінчення на місці крапок?

B. У якому словнику можна знайти відповідь на це питання — тлумачному, фразеологічному чи орфографічному?

Якщо енциклопедичні словники переважно виконують *інформативну функцію*, то лінгвістичні — здебільшого *нормативну* (з'ясування орфографічних, орфоепічних, лексичних, граматичних та ін. норм).

Лінгвістичні словники бувають *різних типів*. Вони можуть бути як паперові, так і електронні. Тип словника визначають за його призначенням.

орфографічний	відомості про правильне написання слів
тлумачний	опис значень слів
етимологічний	інформація про походження й генетичні зв'язки слів
орфоепічний	відомості про нормативну вимову
наголосів	інформація про правильне наголошування слів та їхніх форм
перекладний	відомості про відповідники слів у різних мовах
фразеологічний	розкриття значення стійких сполучок слів
діалектний	тлумачення слів, що вживають лише на певній території країни

Також є словники синонімів, омонімів, антонімів, паронімів та ін. У розділі Вікіпедії *Список словників української мови* подано покликання на всі електронні версії словників різних типів, які тільки є в мережі Інтернет.

Найчастіше використовують орфографічний та тлумачний словники. Перед тим як працювати з ними, треба ознайомитися зі скороченнями, що спростилять роботу зі словником.

Список	
безос.	безособове дієслово
вульг.	вульгаризм
діал.	діалектизм
док.	доконаний вид

Список	
ж.	жіночий рід
евф.	евфемізм
збірн.	збірне значення
зменш.	зменшувальна форма

звеважл.	звеважливе слово
ірон.	іронічне слово
канц.	канцеляризм
книжн.	книжне слово
мн.	множина
наз.	називний відмінок
одн.	одніна
ор.	орудний відмінок
перен.	переносне значення
перех.	перехідне дієслово
поет.	поетичне слово

прост.	просторічне слово
рідк.	рідковживане слово
розм.	розмовне слово
с.	середній рід
тільки мн.	тільки множина
тільки одн.	тільки одна
у знач.	у значенні
уроч.	урочисте слово
церк.-слов.	церковнослов'янізм
ч.	чоловічий рід

Серед українських словників на особливу увагу заслуговує перекладний українсько-російський «Словарик української мови» Б. Грінченка, що вийшов друком у 1907–1909 рр. Це чотиритомнє видання, що містить близько 70 тис. слів, і до наших днів не втратило своєї актуальності.

2. Випишіть слова й словосполучки, відомості про які треба з'ясувати за відповідними типами словників.

Статей, кадити фіміам, піца, випадок, Літературний музей В. І. Даля, закаблуки, читання, вилиці, сиплеш, авіаційна метеорологія, нести хрест, зашарітися, ваги, Кінбурнська кося, презирство, вантажівка, хобі, субтильний, плай, пасти задніх, витрата, очіпок, Буцький каньйон, притча во язищех, довгожданий, Бодуен де Куртене, віднести, бути на сьомуому небі, річка Конка, пів'яблука, блават, фаховий, дамоклів меч, битий жак, донька, екологія ландшафту.

«Енциклопедія сучасної України»: ... .

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» (за ред. В. Т. Бусела): ... .

«Словник наголосів» (М. І. Погрібний): ... .

«Фразеологічний словник української мови» (В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко): ... .

«Український орфографічний словник» (за ред. В. М. Русанівського): ... .

3. Випишіть слова й сполучки слів у дві колонки: 1) значення яких можна з'ясувати за лінгвістичним словником; 2) значення яких можна з'ясувати за енциклопедичним словником.

Але, сміячися на кутні, Ньютон, кмітливий, абияк, Одеса, натиснутий, інший, військова геологія, абразивні матеріали, ятрити.

 • З перших букв вписаних слів (сполучок слів) складіть назгу українського заповідника.

4. Прочитайте тексти й виконайте завдання.

I. Усі ми знаємо фразеологізм *бити байдики* й чудово розуміємо його зміст. Близькими за значенням є стійкі сполучки *витрішки продавати* й *ловити гав*. Напевно, і ці вислови знає більшість мовців. А от що означає слово *байдики*? Звідки воно пришкандило до нас? Тлумачний словник мовчить.

II. «Учителька сказала, що відповіді на “досці” запише пізніше? Але ж “доска” – це російське слово... Невже вона помиляється?» — «А ти точно почув саме на “досці”?» — «Авжеж».